

D. T. ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti

TÜRK, TÜRKMƏN VƏ QAQAUZ LƏTİFƏLƏRİNİN POETONİM SAHƏSİ

Annotasiya. Tədqiqat oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan türk, türkmən və qaqauzların milli mədəniyyətin ən gözəl ifadəçiləri və daşıyıcıları hesab edilən folklor nümunələrinin və bu sırada lətifələrin leksik bazasının əsasını təşkil edən onomastik vahidlərin (poetonimlərin) sahəsinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Folklor nümunələri kimi lətifələrin seçilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, lətifələr yeganə folklor nümunəsidir ki, daim yaranır və yaranmaqdadır. Belə yaranış isə adlardakı təkamülü izləmək üçün çox əlverişlidir. Tədqiqatda məqsəd lətifələrdəki poetonimlərin zaman-zaman təkamülə uğramalarının səbəbini və formalarını izləmək, bu prosesdə oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq, aid olduğu xalqın ümumi davranışlarını, məşğuliyyətini, insanlara və özünə münasibətini, əqli və emosional keyfiyyətlərini, sosial davranışlarını, mental xüsusiyyətlərini necə əks etdirdiklərini təhlil etməkdir.

Açar sözlər: Türk, türkmən, qaqauz, lətifə, poetonimlər, onomastik sahə

Ключевые слова: тюрк, туркмен, гагауз, анекдот, поэтонимы, ономастическое пространство

Keyword: Turkish, Turkmen, Gagauz, anecdotes, poetonim`s, onomastic space

Oğuz qrupu türklərinə daxil olan türk, türkmən və qaqauzlar saysız-hesabsız ortaq xüsusiyyətlərə malik olduqları kimi, təkcə coğrafi mövqeləri baxımından deyil, həm də bəzi etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə də bir-birlərindən fərqlənirlər. Məsələn: türkmənlər Orta Asiyanın yerli xalqlarından biri hesab edilirlər və ana dilləri türkmən dilidir. Dini mənsubluqlarına görə sünni- müsəlmanlar hesab edilirlər. Onlar İran, Əfqanıstan, Şimali Qafqaz ərazilərində yayılmışlar. Türkmənlər bütün dünyada atçılıqla məşğul olan xalq kimi tanınırlar, xüsusən də, axaltəkəllilər. Milli mədəniyyətlərinin əsasında “gəlinə başlıq alınması” əsas yeri tutur. Bütün dövrlərdə türkmən üçün ən müqəddəs şey “çörək”dir. Bu səbəbdən də varlı və kasıb olmasından asılı olmayaraq hər bir türkmən buğda zəmisinin yanından keçəndə “bir idisə, min olsun” sözlərini deyir. Əsas içkiləri “yaşıl çay”dır. Bu günə qədər də ailədə və cəmiyyətdə son söz “ağsaqqal”ındır. Hətta dövlət işlərində belə hansısa bölgənin ağsaqqalının sözü əsasdır və sözü pozmaq günah hesab edilir. Düzgünlüyü və sədaqəti üstün tutsalar da, biclik və yalana çox hörmətlə yanaşmaları və bu keyfiyyətləri olan adama çox hörmət etmələri onları digər türklərdən fərqləndirir.

Türklər də sünni-müsəlmanlardır, öz döyüşkənlikləri ilə fərqlənirlər. O səbəbdən də özləri haqqında danışan zaman deyirlər: “biz at üstündə doğulub, at üstündə ölərik, özümüz qocalarıq, qılincımız paslanmaz”. Türklərin Anadoluya ən böyük məskunlaşması

isə Oğuzlar deyə, adlandırılan Səlcuqlu Türkləri vasitəsilə olmuşdur. Alp Arslanın 1071-ci ildə Malazgirt meydan savaşında Bizans ordularını darmadağın etməsilə Anadolu Türklər tərəfindən fəth edilmiş oldu. Böyük Səlcuq İmperatorluğu sayəsində Anadolu türkləşdi və Anadoluda bir Türk dövləti yarandı.

Qaqauzlar ortadoks xristian dininə bağlı kiçik bir türk xalqıdır. Qaqauzların mənşəyi haqqında bir çox tədqiqatçıların bir-birinə zidd olan fikir və mülahizələri mövcuddur. Belə ki, bəzi araşdırıcılar qaqauzların mənşəyini uzlara, bəziləri qaraqalpaqlara, bəziləri qıpçaklara, bəziləri də XIII əsrdə Anadolu Səlcuq sultanı II İzzəddin Keykavusla birgə Rumeliyə köçmüş olan Səlcuq türklərinə aid edirlər. Hətta bolqar tarixçisi G.D Balaşçevə görə, "Qaqauzlar Anadolu Səlcuq Türklərinin nəvələridir və "qaqauz" adı da Anadolu Səlcuq sultanı II İzzəddin Keykavusun "Keykavus" adından götürülmüşdür". Türkoloq V.A. Moşkova görə isə "Qaqauzlar 1064-cü ildə Dunay çayını keçərək Balkan yarımadasında yerləşən Oğuz Türklərinin nəslindənirlər".

Bir kökdən olan bu üç xalqın folklor nümunələri də ortaqdır. Bu ortaqlıq özünü daha çox onların adlarında özünü göstərir. Burada hər iki əsas elementi nəzərə almaqla türk, türkmən və qaqauzların milli mədəniyyətinin ən gözəl ifadəçiləri və daşıyıcıları hesab edilən folklor nümunələrinin və bu sırada lətifələrin leksik bazasının əsasını təşkil edən onomastik vahidlərin (poetonimlərin) sahəsinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Folklor nümunələri kimi lətifələrin seçilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, lətifələr yeganə folklor nümunəsidir ki, daim yaranır və yaranmaqdadır. Belə yaranış isə adlardakı təkamülə izləmək üçün çox əlverişlidir. Tədqiqatda məqsəd lətifələrdəki poetonimlərin zaman-zaman təkamülə uğramalarının səbəbini və formalarını izləmək, bu prosesdə oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq, aid olduğu xalqın ümumi davranışlarını, məşğuliyyətini, insanlara və özünə münasibətini, əqli və emosional keyfiyyətlərini, sosial davranışlarını, mental xüsusiyyətlərini necə əks etdirdiklərini təhlil etməkdir.

Lətifələrin əsas məzmunu satira olduğu üçün burada istifadə edilən onomastik vahidlərlə satiranın ifadəsi müəyyən linqvistik prinsiplərə (köçürmə, istisna, kommunikativlik, assosiativlik, distributivlik, ikimənalılıq) söykənir. Məhz bu linqvistik prinsiplər dil vahidlərinin lətifə daxilində hansı üslubi çalarlıq ifadə edəcəyini müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən isə linqvistik prinsiplər mətnin qurulmasının mexanizmini təmin edir.

Oğuz qrupu türk xalqları içərisində lətifələri çox az araşdırılan qaqauzlardır. Qaqauz folklorunda lətifələr - cümbüşlər xüsusi yer tutur. Qaqauz lətifələri haqqında A.Moşkov, V.Zajaczkovski, P.Çebotar-Qaqauz, T.Arnaut və başqaları öz tədqiqatlarında çox danışıqlar. T. Arnaut [Arnaut 1996, s. 227–231] qaqauz lətifələri haqqında danışan zaman mövzu baxımından onları 7 qrupa bölür: 1. Din və din adamları haqqında; 2. Dövləti idarə edənlər haqqında; 3. Adət-ənənə ilə bağlı olan; 4. Qonşuluq və dostluq haqqında; 5. Yalançılıq, oğurluq, hiyləgərlik haqqında; 6. Kasıblıq; 7. Nəsrəddin Xoca haqqında lətifələr.

Alim qaqauz lətifələrinin qəhrəmanları haqqında danışan zaman isə Nəsrəddin, Şalvar Kosa, Balakir, Qaniş, Yalanı Petrinin adlarını sadalayır. Bu antroponimlərin hər biri isə qaqauzların dil təfəkkürünün, milli-mədəni xüsusiyyətlərinin daşıyıcılarıdır. Qaqauz lətifələrinin onomastik sahəsinin əsas hissəsini etnonimlər tutur ki, bunlar da daha çox qaqauzlarla digər etnosların müqayisəsini vermək, müqayisə aparmadan hansısa bir etnosun özəl xüsusiyyətlərini açmaq məqsədi ilə işlədilir.

Lətifələr, XIII əsrdən etibarən Mövlananın məsnəvisi, Aşıq Paşanın "Qəribnaməsi" kimi dini, əxlaqi və təsəvvüf mahiyətli əsərlərdə geniş yer almağa başlayır. XVI yüzildə

“lätifə” sözünün “fıkra” qarşılığında istifadə edilən ədəbi bir terminə çevrildiyini görürük. Bu dövürdə onların toplanıb yazıldığı məcmualara “lətaif” adı verilir. XIX əsrin sonlarına doğru çap olunan kitabların üz qabıqlarında “letaf” adının yerində “fıkarat” (fıkralar) da yer almağa başlayır. Bu gün türk elmi ədəbiyyatında bütün lätifələr “fıkra” adı ilə tanınırlar.

Türk lätifələrində istifadə edilən onomastik vahidlərin yuxarıda göstərilən prinsiplərlə üslubi ekspressivliyinin, mətnə istifadə məqsədinin təhlili aşağıdakı formaları müyyənləşdirməyə imkan verdi:

1) onomastik vahid vasitəsilə xalqın ümumi məşğuluyyəti əks etdirilir - *Yıllar önce Senirkent'ten bir grup esnaf, kuru üzüm satmaya Şuhut tarafına gitmişler, köyleri gezerken yol üzerinde bir tekkeye rastlamışlar. İçlerinden birisi: "Arkadaşlar, siz gidedurun; ben arkadan yetişirim." deyip tekkeyi ziyarete gider. Yatırın başındaki erbileri, pulluları, yazmaları toplar. Gittikleri her köyde, bir yandan alış-veriş yaparken bir yandan da köyün gelin olacak kızlarına erbi, pullu, yazma dağıtır. Hatta birkaç tanesini de Senirkent'e döndüklerinde karısına hediye eder. Gel gelelim evin hanımı böyle hediyelere falan hiç alışık değildir. Kafasına kılçık kaçınca kocasıyla beraber gidenlerden birine sorar. "Ya Ağabey bu herifin şimdiye kadar hediye diye bir sümüklü yağlığını (mendilini) bile görmediydik; bu da neyin nesidir?" "Valla ne bileyim ben kızım." demiş kocasının arkadaşı. "Gezdiğimiz köylerde bir tekkeye vardydık, senin herif de azıcık geride kalıp tekkede Şeyh Hazretlerini ziyaret ettiydi. Ne olduysa ondan sonra oldu. Seninki bir kucak erbi, pullu, yazmayla geldi. Sana verdiklerinden, epeyce de köyde gelin olacak kızlara dağıttı. Keramet Şeyh'te mi yoksa senin herifte mi bilmem gayrı..."*

2) onomastik vahid vasitəsilə xalqın insanlara münasibəti əks etdirilir;

Ben de Müslümanların papazıyım!(türk lätifəsi) - Merhum Yusuf Hoca (Akkülâh), Balıkesir'in Manyas kazasına gittiğinde "Kazaklar Kilisesi"ni gezmek ister. Ancak kapıdaki bir görevli onu içeriye almak istemez. Hoca bunun üzerine görevliye sorar: -Sen kimsin?

-Ben, der, kapıdaki papazım!

Yusuf Hoca kendinden emin bir şekilde gülümser ve cevap verir: -İyi ya işte, yabancı değilmisiz... Ben de Müslümanların papazıyım!

3) onomastik vahid vasitəsilə xalqın əqli keyviyyətləri əks etdirilir. Bu həm antroponimlər, həm də toponimlər vasitəsilə ifadə edilir:

a) antroponim vasitəsilə - *"Çakmak Mehmet, askerde eğitim arsında dinlenirken arkadaşlarıyla sohbe dalar, şakalaşırlar. Eğitim çavuşunun kendilerini izlediğinin farkında değildir. Çavuş, fazla gürültüden hoşlanmamıştır. Derhal askerleri yanına çağırır ve soru sorar. Sıra Çakmak'a geldiğinde: -Çabuk komşularımızı say bakayım! Tabii ki çavuşun kastettiği, Türkiye'nin komşularıdır. Ancak Çakmak, bunu bilecek durumda değildir. Hiç cevap vermemekten iyidir, düşüncesiyle, esas duruşta ve yüksek sesle mahalle komşularını sayar, geçer: -Sağında Bici Alisi, solunda Bisseli Âmat, önümde Turan okulu, arkamda Süğümün Memedeli!"*

b) toponim vasitəsilə - *"Popa çayı – çökek (türk lätifəsi) - Senirkent dışına daha önceden hiç çıkmamış Senirkentli bir genç, birkaç arkadaşı ile birlikte Afyon'a posta dağıtıcılığı imtihanına gider. Sözlü imtihandan kendince bütün soruları bilmiş olmanın keyfi ve gururuyla çıkan gence, kapıda bekleyen arkadaşları merak ve heyecanla sorarlar: -Nasıl geçti? Ne sordular? Bilebildin mi?"*

Delikanlı, kendinden çok emin ve neşeli bir tavırla cevap verir: -Valla çok kolay sordular... Ben de hepisini bildim... Mesela, Türkiye'nin en uzun nehri neresidir?"

dediler, ben hemen POPA ÇAYI diye cevap verdim. Eđer bi de memleketin en ukur yeri neresidir? diye soraylarıdı cevabım hazırdı, ÖKEK deyip geivecedim...”

Popa ayı- Sinirkənddən keçən, vaxtilə çox güclü, indi isə suyu azalmıř aydır. ökek isə Sinirkəndin Ulubəy deyilən yerində yerləşən və haqqında çoxlu qorxulu rəvayətlər danışılan dərin bir uxurdur.

4) onomastik vahid vasitəsilə xalqın sosial davranıřları əks etdirilir - *Anlatacağımız hadisə, Şeyh Dağistanlı Mustâefendi Hazretleri'nin türbesində geçer. Kim bilir hangi sıkıntısı iin Şeyh'ten yardım isteməyə giden birkaç Senirkentli kadın dua ederken, Şeyh'in yattığı sandukanın iinden bir ses duyurlar: -Ben Dağistanlı Hacı Mustâefendi... Kore'ye Türk askerleriyle beraber harbə gidiyorum. Bir yıl gəlməyəcəğim. Şavkılların Deli Âmad'ı vekil bırakıyorum... Hadi hayırlısı... Bindik bir alamete, gidiyoz gıyamete, Benden selam söyleyin, Şavkılların Deli Ahmet'e...Kadınlar, bu olağanüstü durumdan çox etkilənirlər. Şavkılların Ahmet amcanın evinə ellerində bökler, çörekler, tavuklar, kuzularla giderlər. Doğrusu bu ilgiden karısı memnundur, ancak sebebini bilmediği için biraz rahatsızdır. Kadınların anlattıklarına da inanmaz. Merak edip bir gün kocasına sorar: - Yahu Ahmet Efendi, memlekette birçok dərin hoca varken Şeyh Hazretleri niyə seni işarət etti acaba? Ahmet kařlarını çatarak karısına seslenir: -Sana ne be kadın! Sen koskoca Şeyh'ten daha mı iyi bileceksin? Onun da bir bildiği vardır elbette.”*

5) onomastik vahid vasitəsilə xalqın mental xüsusiyyətləri əks etdirilir.

Azrail de izne ikinca (türk lətifəsi) - Tesadüf bu ya, Koca caminin üstündeki sokaklardan birində, sırayla her hafta bir evdən bir yaşlı Allah'ın rahmetinə kavuşur. Birer hafta süreylə kendindən önceki evlerden üç komşusunu kaybedən Ali Emmi, sıranın kendisine gəldiğini, Azrail'in yakınlarda dolaştığını düşünərək, karısını da alır, bir haftalığına büyük oğlunun yanına gider.

Aradan bir hafta geçer, Ali emmi artık tehlikə geçti diye Senirkent'e döner. Tabii ki merak ettiği ilk şey, komşusunun ölüp ölmediğidir. Daha kendi evinə adımını bile atmadan komşusunun kapısını alar. Komşu hayatta və çox sağıklıdır. Ali emmi sorar: - Yokluğumda beni arayan soran oldu mu hiç?

Komşusu da muzip adamdır. Onun niyə katığının da farkındadır: -Valla birisi gəldi, seni sordu. Kendisi burda yok deyince “Söyle Ali Efendiye, ben de bir haftalığına izinə ıktım, gəlincə görüşürüz!” dedi, gətti.

Ali Emmi telaşla karısına seslenir: -Gız Aşa! Valizi boşaltma, kapıları birey kitle, hemen aşşaya gel! Biz bi hafta da güccük oğlanın yanına varıp gelemim!”

Gördüyümüz kimi, türk lətifələrində antroponimlər zəngin üslubi alarlarda çıxış edə bilirlər, onlar təkçə hansısa tanınmış bir lətifə qəhrəmanını və ya real şəxsi bildirmir, həm də lazım olan mənənin çatdırılması üçün vasitələrdən birinə çevrilir.

Böyük türk dövlətlərindən biri olan Türkmənistan tarixin dərinliklərindən günümüzə uzanan bir mədəni mirasa sahibdir. Türkmənlər tarix boyunca bir çox dövlətlər qurmuş və sosial, iqtisadi, siyasi baxımından yeni şərtlərə uyğunlaşmışlar. Tarix boyunca bir çox sahədə yaşam tərzlərinin dəyişməsinə baxmayaraq, türkmənlər mədəni miraslarını qorumağı və yaşatmağı bacarmışlar. Türkmən mətnlərinin uzun bir inkişaf yolu keçməsinə və bu uzun müddətdə öz qədim ənənələrini qoruyub saxlaya bilməsi baxımından istər dilçilər, istərsə də ədəbiyyatşünaslar üçün zəngin material verir. Bu sırada türkmən lətifələri digər türkdilli xalqlara məxsus lətifələrdən fərqlənir.

Türkmən dilində mövcud olan və “yomak”, “şorta söz”, “anekdot”, “değişme” terminləri ilə tanınan lətifələr xarakterinə görə fərqlidirlər.

“Şorta sözlər” türkmən dilində daha aktivdir. Qısa və məzmunludur. Daha çox “biri”, bunlardan biri” ifadələri ilə başlayır. M. Kılıç şortalar haqqında danışan zaman “şort” sözünü belə izah edir: “Şort - “kəsib atmaq, kəsirmədən söyləmək” mənasında işlədilir ki, Anadolu Türklərində “Fıkra” və “latifə” ilə eyni mənada istifadə edilir [Kılıç, 1979]. Tanınmış bir adamın özəl bir sözünü, kəskin cavabını həqiqi və həqiqətə yaxın bir formada danışmağı türkmənlər şorta söz adlandırmışlar. “Yomak”lar isə türkmən folklorunda lətifəni bir başqa formasına verilən addır. Bir şeyi başqa bir şeyə bənzədərək söylənən sözlərdir. Bu mətnlərin birinci hissəsi sual, ikinci hissəsi isə sualın cavabıdır. Türkmən toylarında bu lətifə formasından yarışma – “yomak atışma” formasında istifadə edilir.

Türkmən lətifələri çox zəngin antroponimik sistemə malikdir. Türkmən dilçiliyində antroponimlər onomastik vahidlərin ən çox araşdırılan bölmələrindən biridir, tədqiqi səviyyəsinə görə isə yalnız toponimlərlə müqayisə oluna bilərlər. Bu gün türkmən onomaloqlarının daha çox diqqət ayırdıqları bədii mətnlərdə antroponimlərin funksional baxımdan öyrənilməsidir. Maraqlıdır ki, tədqiqatların demək olar ki, hamısında bədii mətnlərdə şəxs adlarının funksiyasından danışılan zaman onlar ümumi şəxs adları qrupundan təcrid edilməklə yanaşı, uydurma (şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində isə onlar daha çox mifonim adı ilə tanınırlar) və real olmaqla (ənənəvi formada) iki qrupda təhlil edirlər. Təbii ki, bədii əsərdəki şəxs adlarını real mühitdən təcrid edərək öyrənmək o qədər də düzgün deyil. Çünki istənilən bədii əsərdəki real adlar oxucunun əsərdən kənar mühitdə gündəlik qarşılaşdığı adlardır və onların bədii əsərdəki funksionallığı əsərin aid olduğu xalqın dünyaya baxışının ifadəsidir. Belə hal daha çox yazılı ədəbiyyatın onomastik sahəsinin öyrənilməsi üçün xarakterikdir. Maraqlıdır ki, müasir tədqiqatlarda bu xüsusiyyət qismən də olsa nəzərə alındığı üçün real adların içərisində allüziv antroponimlərə də yer ayrılır. Allüziv antroponimlər onomastik realilərdirlər. Onomastik realilər isə öz məzmunları ilə dil daşıyıcılarının dil və mədəniyyət haqqında biliklərinin bir hissəsinə daxildirlər. Məsələn: xalq qəhrəmanı Koroğlunun adı – allüzivdir. O bütün türk xalqlarının yaddaşında azadlığın carçısı, kasıbların himayədarı kimi ifadə olunur. Ortaq allüziv adlardan başqa fərdi allüziv adlar da mövcuddur ki, bu adlar yalnız bir xalqa məxsus şəxsi tanıdır. Bu obraz ortaq mövqedə dayanıb hamıya aid ola bilmir. Qeyd edək ki, allüziv xüsusiyyət tək dastan və nağıl antroponimləri üçün deyil, lətifələr üçün də xarakterikdir. Məsələn; Molla Nəsrəddin bütün türk xalqlarının lətifələrinin baş qəhrəmanıdır və o allüzivdir. Hazırcavab, ağıllı insan sinvoludur. Lakin türk xalqlarının lətifələrində və bu sırada türkmən lətifələrində allüziv mövqedə dayanan və fərdi (yalnız bir xalqa aiddir) xüsusiyyətə malik olan antroponimlər də mövcuddur ki, bunlardan da biri “Aldar Kosa”dır. O, kasıb ikən çox varlı, acizlərin, kasıbların, əlacsızların havadarı, ağılı ilə qolu güclülərə qələbə çalan bir türkməndir. Türkmənlər özlərinin çox hörmət etdikləri yalan və fırıldaqçılıq kimi keyfiyyətləri Aldar Kosanın üzərinə köçürmüşlər. Türkmən lətifələrində o, tək insanları deyil, hətta Şeytani belə aldadır: *"Padisah Aldar Kosanın "Niyə sənin saqqalın, bığın yox?" deyər soruşaraq onun kosalıqımlağ etmək istər. Aldar Kosa "Annem Allahdan qız, atam oğul istəmiş, ikisinin istəkləri qəbul olmuş, beldən aşağıdır kişi, yuxarısı isə qız. Ona görə saqqalım və bıyığım çıxmaz padşahım" demiş".*

A. Marqulan Aldar Kosa ilə bağlı nağıl və lətifələri oğuz-qıpçaq dövrünə (VI-XII) aid edir [Смирнова 1953,84]. Elmi baxımdan “Aldar Kosa” obrazı istər türkmən, istərsə də digər türkoqlar tərəfindən çox az araşdırılıb. Yalnız V.A.Qordlevski öz tədqiqatında Aldar Kosanı yada salmış və onu türk əfsanələrinin digər qəhrəmanları ilə müqayisədə nəzərdən keçirmişdir [Невский,2003, 44]. Boris Privaliv isə Aldar Kosanın real bir

qəhrəman olduğunu sübut etməyə çalışmış və onunla bağlı əfsanə və rəvayətləri toplamışdır. Fikrimizcə, Aldar Kosa Orta Asiya türkləri üçün orta olan bir obrazdır.

Maraqlı bir faktdır ki, Aldar Kosa ilə bağlı istər nağıllar, istərsə də lətifələr Sovet dönəmində daha çox çap olunmağa, müxtəlif filmlər, cizgi filmləri çəkilməyə başlandı və belə hesab edilirdi ki, Aldar Kosa Sovet ideologiyasına uyğun bir obrazdır. Bu obrazla bağlı nağıl və lətifələrin yayılma arealı çox genişdir. Qazax, Qırğız, Özbək, Tacik, Türkmən, Tatar, Başkırd, Kırım və Azərbaycan ərazilərində onunla bağlı mətnlərin yayılma arealını əks etdirir və orta Asiya türkləri arasında Molla Nəsrəddin qədər məşhur olduğu kimi, onun hansı xalqa aid olduğu barədə də mübahisələr çoxdur. Məsələn, qazaxlar onun mənşəcə qazax, özbəklər özbək, türkmənlər türkmən, qaraqalpaqlar isə qaraqalpaq olduğunu sübut etməyə çalışır və hətta anadan olduğu yeri göstərməyə çalışırlar.

Aldar Kosa lətifələrdə tək deyil, onunla paralel şəkildə biz Çirənşə Xətib, Dazca bala (Kələğlan), Kurnaz oğlan, Şık Bermes Şıqaybay, Alaşa Xan, Şeytan, Aldan, Muxtar kimi obraz adları ilə qarşılaşırıq.

Türkmən lətifələrində allyuziv antroponimlərə *Məmməd Azar Ağa, Qarrı Ata, Durdı Kılıç, İşanqulu Kekeç, Ata Mərgən Köpək, Ata Salih, Keymir Kor, Niyaz Vəli (Kor Qarı), Vəli Qurban Seyidqulu Aqa, Samsık Nazarqulunu* da aid etmək olar. Türkmənistanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla tanınan xalq yumoru qəhrəmanları, yaxud bu nümunələrin yaradıcısı və ifaçıları (söyləyiciləri) yaş fərqlərindən asılı olmayaraq lətifələrin məzmununa və janr özünəməxsusluğuna təsir edə bilməmişlər. Məhəlli türkmən lətifələrinin mahiyyətində, məğzində dayanan xalq gülüşü, xalq satira və yumoru folklorun əksər janr və növlərində geniş yer alsada, regional bəzəmələrdə zirvə nöqtəsinə yüksəlmiş, onun genetik mahiyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdən də xalq arasından çıxan obrazlar tarixi şəxsiyyətlərin özlərindən sonra dərin izlərlə insanların yaddaşlarına həkk olunmuş tarixləri ilə allyuzivliyi qazana bilmişlər.

Allyuziv adlardan fərqli olaraq bədii mətndəki digər adlar kontekstə uyğunlaşdırılmış adlardır. *“Bir gün Garasatlyk bazardan ýagşy bir ädik (ayaqabı) alyp gelen. Ädik onun kakasy Ýañrasatlygyň göwnüne ýarap, ogluna: - Şu ädigiñi maña bersene, oglum - diyen.*

Onda ogly aydyar: — Meniñ saña bir şertim bar, şony bitir-de alay. Daryny deşip, onun deşiginden bugday dänelerini geçirde, ädigi bir köpük bermän alay — diyipdir”(türkmən lətifəsi).

Göründüyü kimi, allyuziv adların bədii mətndə funksionallığı ilə adi antroponimlərin funksionallığı bir-birindən fərqlənir. Belə ki, birinci tip adların bədii mətndə istifadəsi zamanı onun funksionallığına milli yaddaşdakı məlumat bazası çox təsir edir. Bəzən, bu məlumat məqsədi o qədər üstələyir ki, mətnin ümumi məqsəddən tamamilə uzaqlaşmasına səbəb olur. Çünki oxucu birinci frazada yaddaşında olan informasiyaya istinad edir, məqsədi isə bəzən ikinci, hətta üçüncü fazada ya görə bilir, ya da heç görmür. Bu səbəbdən də, yazılı ədəbiyyatda belə adlardan (tarixi şəxslərin və tarixi qəhrəmanların adlarına) istifadəyə çox ehtiyatla yanaşırlar. Qeyd edək ki, allyuziv adlar və başqa cür desək, onomastik realilər çox böyük ekstralinqvistik məlumata malikdirlər. Lətifələrdəki digər bədii obrazlar isə qaranlıqda qalır və köməkçi mövqedə dayanırlar. Amma bu o demək deyil ki, adi antroponimlər türkmən lətifələrində satirayaradıcı vasitələrə çevrilə bilmirlər. Türkmən lətifələrinin satirayaradıcı vasitələr baxımından təhlili göstərdi ki, bəzən bu mətnlərdə antroponimlərin müxtəlif dil vahidləri ilə yanaşı işlədilməsi nəticəsində həmin adların daxili konnotasiyası artır.

“*Matematika mugallymlarynyň maslahatyna gatnaşýanlardan biri Aga diýen mugallymyň ýanyna barypdyr-da: — Ýaşuly, ýaman görmeseňiz, men sizden bir zat soramakçy. Siziň öz adyňyz Aga. Ýaşyňyzyň hem elliden agandygyny göz önünde tutup, hormat üçin size ýene «aga» diýmeli bolýarys. Şeýlelikde biz size iki gezek «aga», ýagny Aga aga diýmeli bolýarys. Munuň özi, birhili, gelişiksizräk dälmi? - diýipdir.*

Gapdalda bu gürrünlere diňläp duran bir mugallym: — Eger «Aga aga» diýmekligi gelişiksiz hasaplasaň, onda indiden beýläk «Aga kwadrat» diýäýmeli bor-da – diýipdir”. Bu lätifədə “Ağa” antroponiminde “kwadrat” sözünün kömekliyi ilä müsbät konnotativlik qazanır.

Türkmän lätifeleri çöx zengin toponimik sahäyë malikdirlër. Bu toponimlërin türkmän lätifë mätnlërinde funksiyasý tækce obrazın yaşadıđı yeri vë ya hadisëlërin cërëyan etdiyi mëkaný göstërmëk deyil. Onlar mövzudan vë mæzmundan asılı olaraq fërfli üslubi mövqelërdë çıxış edirlër. Mësälën: “*Seksen yaşynda siňek. Bableymun oba Türkiye serhedine bitişik bir türkmen köyüdür. Bir gün Türkiyeden bir helikopter serhet gözegçiligi etyärkä muny görän Bableymun oba halgy düzülipdir acaba bu ujan haywan nämedir diýen soramaga başlapdyrlar. Kimi garga, kimi toydur diýipdirler; iň gowysy Muhtara soralı bilse Muhtar bilýär muny diýipdirler. Muhtar çaklapdyr çaklapdyr, bolsa bolsa seksen yaşynda siňek bu diýipdir”.* Bu nümünëdë hem hadisëlërin baş verdiyi mëkan, hem helikopteri görën camaatın hansı köydën olduđu, hem hemin köyün yerleşdiyi ërazi, hem dë bu yerdë yaşayan xalqın në qëdër geridëqalmış, dardüşüncëli olmaları Bableymun vë Türkiye toponimlëri vasitësilë açılırlar.

“*Zevzür guşy. Kadılar obanda bir çerçinin maşynyndan bir patlıcan düşipdir we maşyn patlıcanın üsti bilen geçmiş barha elenipdir patlıcan. Obadaş düzülipdir bu ölen haywan nämedir diýen başlapdyrlar dalaşa. Tabyn bilememişler, Muhtara soralı. Muhtar dana bir adamdyr bilýär diýipdirler. Muhtar muny bilmeyecek näme bar? Zevzür guşy diýipdir”.* Bu nümünëdë dë biz Kadılar këndinin eyni üslubi mövqedë durduđunu müşahidë edirik. Qeyd edëk ki, her iki toponim bu gün türkmänlërin në etrap – kënd adları, në oba adları, në dë yer mæzmunlu digër adlar içërisinde yodur. Çox güman ki, her iki toponim ya uydurulmuş, ya da arxaikleşmişdir.

Türkmän lätifëlërinde toponimlër bözën xalqın dünýägörüşünü, biliklërini äks etdirmëk üçün bir üslubi vasitë kimi çıxış edirlër: “*Bir oğlan obadan şähere okamaga gelipdir. Geografiya mugallymy ondan ekzamen almakçy bolupdyr. Mugallym kartany görkezip, okuwçydan: — Moskwany taparmyň? - diýip sorapdyr. Okuwçy: — Ýanyma birini goşup iberäýmeseňiz, tapyp bilmen, şu yere hem yoldaşlarym bilen bile geldim - diýip, jogap beripdir”.*

Näticä. Yuxarıda deyilënlërdën belë näticëyë gëlë bilërik ki, lätifëlërin əsasında insan durur. Her lätifënin əsasını bir hadisë vë bu hadisë içindë yer alan şëxslër tëshkil edir. Lätifë qëhrëmanı xalqın zëkasını, ədalët duyğusunu, hazırcavablıđını, mëntiq gücünü, ađlını, mëlumatını vë yetkinliyini tëmsil edir. Amma kontekstdën vë nitq situasiasından asılı olaraq antroponimlër mädëni mënä daşyran kod qazana bilirlër. Linqvokulturoloji mövqedën yanaşdıqda, antroponimlër bedii mätñ daxilindë mädëniyyätin verbal işarëlërinë çevrilirlër. Dil daşyıcıları reflektiv formada mätñlë ad arasında mädëni referensiya yaradırlar ki, bunun da əsasında tëbii dil dayanır. Bu zaman dil daşyıcıları üçün mädëni baxımdan əhëmiyyëtë malik olan, milli-özünëməxsusluqları özlërinde ifadë edën sözlëri tanımaq çëtın olmur. Qeyri dil daşyıcıları üçün isë xüsusi isimlër bađlı mëlumat bazasıdır. Bu gün antroponimlër daha çox hërəkëtdëdir vë

mədəniyyətlərarası kommunikasiyada onlar həm məna, həm də istifadə baxımından daha çox genişlənir və dərinləşirlər. Deməli, antroponim oxucu üçün yad mədəniyyətə malik olan antroponim onda mədəniyyətlərarası yaddaşı oyadır ki, bunun da nəticəsində o, həmin mədəniyyət haqqında oxuduqları, eşitdikləri və gördüklərinə əsasən öz nəticəsini çıxaracaq. Lətifələr digər folklor nümunələrindən çox fərqlənirlər. Belə ki, onların məhz əyləndirmək, güldürmək məqsədinə xidmət etməsi, qısa və yığcamlığı, gülüş hədəfini qorumaqla asan tərcümə olunmaları səbəbindən daha sürətlə yayılır və bu prosesdə də milli çalarları özləri ilə daşımış olurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Arnaut T. Gagauzlar'da Fıkralar ve Nasrettin Hoca // Uluslararası Nasreddin Hoca Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri, 24–26 Aralık, 1996 İzmir, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1996, S. 227–231

2. Halmuhammedov Ş. Türkmen Halk Yumorınıñ ve Satirasınıñ Canr Özbolişliligi. Aşgabat: İlim Neşiryatı, 1977: 51

3. Невский Б. Вперед в прошлое. Робин Гуд. Мир фантастики. Москва: 2003, 44

4. Смирнова Н.С. Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса // Вести АН КазССР, 1953,84

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу ономастического пространства тюркских, туркменских, и гагаузских анекдотов. Под ономастическим пространством понимается сумма собственных имен, которые употребляются в языке данного народа для наименования реальных, гипотетических и фантастических объектов. Соответственно ономастическим пространством анекдотов следует считать совокупность всех поэтонимов, которые встречаются в художественном тексте. Границы ономастического пространства в поэтической ономастике могут быть расширены за счет объединения по определенному временному срезу. Более широкое представление о границах ономастического пространства дает анализ совокупности поэтонимов конкретной национальной художественной литературы и в том числе анекдотов.

SUMMARY

This article analyzes the onomastic space Turkish, Turkmen and Gagauz anecdotes. Under Onomastic space refers to the amount of proper names, which are used in the language of a people for the name of the real, hypothetical and fantastic. Accordingly Onomastic space anecdotes should be considered as the totality of all poetonimov that occur in a literary text. The boundaries of onomastic space of poetic onomastics can be enhanced by combining on a particular time slice. Greater understanding of the boundaries of onomastic space gives an analysis of the aggregate poetonim's specific national literature, including jokes.